

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

Hicret Özelinde Sünnetin Kur'an'ı Neshi

Abrogation of the Quran of the Sunnah in the Special Context of Hijra

Hasan ERYILMAZ*

Öz: İslam dininde vahyin insan yaşamına etkisi çeşitli evrelerde gerçekleşmiştir. Bu süreçte, dönemin koşulları göz önünde bulundurularak bazı geçici hükümler devreye sokulmuş, amaçlar gerçekleşince bu hükümler değiştirilerek asıl hükümler belirlenmiştir. Nesh olgusu, hayatın akışı içinde doğal bir zorunluluk olarak ortaya çıkmıştır. Bu uygulama, tedricilik ve kolaylaştırma prensipleriyle yaşamın gerçeklerine uygunluğuyla ilgili çeşitli ilim dallarının ilgisini çekmiştir. İslam âlimleri, bu konuyu farklı şekillerde ele almış ancak sünnetin Kur'an'ı neshetme konusu çeşitli tartışmalarla ön plana çıkmıştır. Sünnetin Kur'an'ı nesh edebileceği üzerine yapılan çalışmalar belli örnekler etrafında gerçekleşmiş, ancak bu örneklerin neshi mümkün kılabilecek güce sahip olmadığı tartışılmıştır.

Bu makalede, sünnetin Kur'an'ı nesh etme konusu usul kitaplarında bulunmayan bir örnek üzerinden incelenmiştir. Bazı ayetlerde Mekke'den Medine'ye hicret bir iman şartı gibi sunulmuş, bilhassa Nisa Suresi 97. ayette hicret şartını yerine getirmeyenler cehennemle tehdit edilmiştir. Ancak bu denli kati bir üslupla ifade edilen hicret emrinin bazı hadislerle nihâyete erdiği ve inkıtâya uğradığı bildirilmiştir. Bu manzara hicret olgusu üzerinden Kur'an'ın sünnet ile neshi tartışmalarına imkân vermektedir. Makalede bu konu hakkında İslam âlimlerinin görüşlerine de yer verilmek suretiyle, hicret farızasının sürekliliği farklı sosyo-politik ve dini bağlamlar çerçevesinde ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Kur'an, Sünnet, Hicret, Nesh

Abstract: Since the birth of the Islamic religion, the revelation and its impact on humanity have been accompanied by certain stages. At each stage, some non-permanent provisions were put into effect for some specific purposes, taking into account the conditions of the period, and when the targeted purposes were achieved, the application of these temporary provisions was terminated and the main provision was made. In other words, the phenomenon of naskh emerged as a natural necessity in the course of life. The conformity of this practice, whose essence lies in gradualism and facilitation, to the realities of life has caused it to become one of the areas of specialization in which almost every branch of science, especially tafsir and hadith, deals with. This issue has been addressed in different ways by Islamic scholars, but the issue of abrogation of

* Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, hasaneryilmaz85@gmail.com,
ORCID: 0000-0001-5343-6981

the Quran by the Sunnah has been the area where disputes have concentrated. It has been claimed that the studies on whether the Sunnah can abrogate the Quran have been carried out around certain examples and that these examples do not have sufficient power to make such an abrogation possible.

The importance and value of the migration are emphasized in most of the verses in the Holy Quran. However, there are also narrations in the hadiths stating that the hijra was abolished after the conquest of Mecca. Although there are various debates about the authenticity and meaning of these hadiths, it is generally stated that migration is not necessary after the conquest and that what is important is jihad and intention. However, although there are statements in some hadiths that the migration will continue, it has been determined that these are generally considered weak or problematic.

It was discussed among the scholars whether the migration was obligatory or not, whether the migration from Mecca to Medina was abrogated, and whether there was a difference in meaning and binding from a migration that took place today. In general, Islamic scholars agree that the hijra should be evaluated according to its historical and social context. It should be acknowledged that the migration from Mecca to Medina has an importance specific to the formation period of Islam and represents a critical period for the spread and preservation of Islam. However, after the conquests, it is understood that the migration to Mecca ceased to be obligatory and was replaced by other duties such as jihad.

In addition, it has been concluded that the hijra is not only a geographical migration but also a criterion of faith. Considering that this criterion of faith applies only to those in Mecca, it is a logical necessity that a local or limited understanding of faith will be specific only to the formation period and will be invalid when the interests on it end. On the other hand, it is stated that today, migrations that took place for different reasons did not become a general rule surrounding the Islamic society and took place more individually or regionally. Based on this, it will be essential to divide the migrations made for religious reasons into two: the migration from Mecca to Medina, which is a criterion of faith, and the migration to the country of Abyssinia and other migrations. When we look at the verses on the subject, the fact that some verses present the migration as a criterion of faith and some verses deal with the issue from a more recommended and virtuous perspective makes this classification necessary.

In this article, the subject of the Sunnah abrogating the Quran is examined through an example that is not found in the method books. In some verses, the migration from Mecca to Medina is presented as a condition of faith, especially in the 97th verse of Surah Nisa, those who do not fulfill the condition of migration are threatened with hell. However, it has been reported that the order of migration, expressed in such a definite style, came to an end and was interrupted by some hadiths. This view allows us to discuss the sunnah and abrogation of the Quran through the phenomenon of migration. In the article, the continuity of the obligation of hijra is discussed within the framework of different socio-political and religious contexts, by including the opinions of Islamic scholars on this subject.

Key Words: Hadith, Quran, Sunnah, Migration, Abrogation

Giriş

Sözlüklerde *nesh* kelimesi “gidermek, yok etmek, istinsah etmek, iptal etmek” manalarına gelmektedir.¹ Kelimeye verilen farklı manalar filolojik sahada kalmamış, bilhassa Kur'an-ı Kerim'in neshe işaret ettiği varsayılan ayetler² ışığında kavramsallaşmıştır. Buna göre *nesh* kelimesinin ıstilahta kazandığı anlam, “Vazolunan hükmü tümüyle kaldırmak veya âm, mutlak ve zâhiri tahsis ya da takyîd etmek veya mutlakı mukayyede hamlederek kaldırmaktır.”³ Nesh gerçekleştiğinde ilk hükme *mensûh*, onu ilga eden yeni hükme ise *nâsîh* adı verilmiştir.⁴ Nesh olgusu hayatın akışı içerisinde doğal bir zorunluluk olarak ortaya çıkmıştır. Nitekim İslam dininin bidayetinden itibaren vahyin indirilmesi ve insanlığa müdahalesi farklı koşullar altında cereyan etmiştir. Her durumda muhatapların şartları göz önünde bulundurularak bazı hususi gayelere yönelik kalıcı olmayan hükümler devreye sokulmuş, amaçlanan maslahat elde edildiğinde geçici hükümlerin tatbikine son verilerek kalıcı hükümler konulmuştur. Dolayısıyla dinin getirdiği hükümlerin gerçek maksatlarını anlamak konuyla ilgili bir nesh olgusunun var olup olmadığını bilmekten geçmektedir.⁵ Hz. Ali'nin (ö. 40/661) halka nasihat eden birinin nesh ilmini bilmediğini fark edince kendisini ve başkalarını felakete sürükleyeceğini söylemesi,⁶ Huzeyfe b. Yemân'ın (ö. 36/656) fetva verecek kişinin sahip olması gereken özellikler arasında nâsîh ve mensûh konusunu zikretmesi,⁷ sahabe döneminden itibaren bu anlayışın varlığını göstermektedir.⁸

İslam bilginleri, nasların delil yönünü değerlendirirken aralarında nesh ilişkisi bulunanları dört gruba ayırmışlardır: Kur'an ile Kur'an, Kur'an ile sünnet, sünnet ile sünnet ve sünnet ile Kur'an.⁹ Bunlardan ilk üç kategoride neshin gerçekleşeceğine yönelik genel bir kanaatten söz etmek mümkünken dördüncü kategorinin imkânı konusunda değişik görüşler ileri sürülmüştür.¹⁰ Bu tartışmalarda Kur'an ile sünnetin delil niteliğinin eşdeğer

- 1 Muhammed b. Mükerrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, nşr. Abdullah Ali el-Kebîr (Kahire: Dârü'l-Maârif, ts.), “nsh”, 3/61.
- 2 Bakara 2/106; Nahl 16/101; Râd 13/39.
- 3 Ebû Hâmid Muḥammed b. Muḥammed el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ min 'ilmi'l-usûl*, thk. Muḥammed 'Abdusselâm 'Abduşşâfi (Beyrut: y.y., 1413/1993); Ali Osman Koçkuzu, *Hadiste Nasih Mensuh Meselesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (IFAV), 1985), 77. Neshin kelime ve terim anlamları hakkında ayrıntılı bilgi için bk: Ebû Bekir Ahmed b. 'Alî er-Râzî el-Ceşşâs, *el-Fuṣûl fi'l-'Usûl* (Kuveyt: Vezâretü'l-'Evkâfi'l- Kuevtyiye, 1414/1994), 2/197.
- 4 Koçkuzu, *Hadiste Nasih Mensuh Meselesi*, 77.
- 5 Bk. Abdurrahman Çetin, “Nesih”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/579-581.
- 6 Abdülkerim b. Abdullah b. Abdirrahman b. Hamd el-Hudayri, *Şerhu Kitâbi'l-ilm li Ebî Hayseme* (b.y.: Mektebetü'ş-Şâmela, t.s.), 6/12.
- 7 Ebû Muḥammed 'Abdullâh b. 'Abdurrahman et-Temîmî ed-Dârimî, *Sunenu'd-Dârimî*, thk. Huseyn Selim 'Esed ed-Dârânî (Suudi Arabistan: Dârü'l-Mugnî li'n-Neşr ve't-Tevzi', 1412/2000), “Mukaddime”, 21.
- 8 Mehmet Efendioğlu, “Nesih”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/579-581.
- 9 Ebû Muḥammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî, *el-İhkâm fi Uṣûli'l-Ahkâm* (Beyrut: Dârü'l-Âfâki'l-Cedîde, t.s.), 4/107.
- 10 Bu görüşler için bk: Talat Koçyiğit, “Kitap ve Sünnette Nesh Meselesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XI: 93-108.

olup olmadığı üzerine yoğunlaşmıştır.¹¹ Bazıları sünnetin tıpkı Kur'an gibi vahiy menseli olduğu düşüncesinden hareketle sünnetin Kur'an ayetini nesih edebileceğini savunmuştur. Hanefî, Mâlikî, Eşârî ve Mu'tezelî fakihlerin tamamı, Şafî mezhebinin bir kısmı ve İbn Hazm (ö. 456/1064) gibi alimler aklen ve şer'î açıdan sünnetin Kur'an'ı neshini caiz görmüşlerdir.¹² Sünnetin Kur'an'ı neshedebileceğini düşünen bilginler bunun aynı zamanda pratikte de karşılığı olduğunu söylemiş ve eserlerinde bu yönde bazı örneklerle yer vermişlerdir. Buna göre:

“Kadınlarınızdan zina yapanlar için dört tanık isteyin. Şâyet tanıklık ederlerse, onları vefat edinceye ya da Allah onlara yeni bir hüküm getirinceye dek evlerinizde tutun...”¹³ ayeti, “Bekâr'ın bekârla zinası için yüz değnek ve bir yıl sürgün. Evlinin evliyle zinası için ise yüz değnek ve taşla recm vardır.”¹⁴ hadisi ile;¹⁵

“... Evli kadınlar da size haram kılındı; Allah'ın emri budur. Artık başkasını, iffetli yaşamak ve zinaya düşmemek koşuluyla, mallarınızla istemeniz size helâl kılındı ...” ayeti, “Kadını halası ve teyzesi ile beraber nikahlamak haramdır. Neseple haram olan süt ile de haramdır.” hadisi ile;¹⁶

“Artık cariyeler hariç, hoşuna gitse bile başka kadınlarla evlenmen ve mevcut eşlerini değiştirmen helal değildir.” ayeti, “Allah, istediği kadar kadınla evlenmesine ruhsat vermeden Hz. Peygamber ahirete irtihal etmedi.” hadisi ile;¹⁷

“Ölüm yaklaştığında, şâyet mal bırakıyorsa annesine, babasına ve akrabasına vasiyette bulunması, müttakilere bir borç olarak yazıldı.” ayeti, “Yüce Allah hak sahiplerine hakkını vermiştir. Varis için vasiyete gerek yoktur.” hadisi ile;¹⁸

“Rabbin bana bildirdiği şeyler arasında, murdar et, akıtılmış kan, domuz eti -ki pistir- veya Allah'ın adı anılmadan kesilmiş bir hayvandan başka, yasaklanmış bir şey bulamıyorum.” ayeti, “Yırtıcı dişi ve pençesi bulunan hayvanların yenilmesi yasaktır.” hadisi ile;¹⁹

11 Ebû 'Abdillâh Muḥammed b. İdrîs b. 'Abbâs eş-Şâfî, *er-Risâle*, thk. Aḥmed Şâkir (Mısır: y.y., 1358/1940), 1/106. bk: Ali Bakkal, “İmam Şafî'de Nesh Anlayışı”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3: 109-132.

12 Ebû'l-Me'âlî 'Abdumelik b. 'Abdullâh el-Cuveynî, *el-Burhân fî 'Uşûli'l-Fıkh*, thk. Şalâh b. Muḥammed b. 'Uveyda (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1418/1997); Ebû 'Abdillâh Faḥrüdîn Muḥammed b. Ömer b. Hüseyn er-Râzî, *el-Maḥşûl*, thk. Tâhâ Câbir Feyyâd el-'Ulvânî (b.y.: y.y., 1418/1997), 3/347; Ebû Muḥammed Muvaffâkuddîn 'Abdullâh b. Aḥmed b. Muḥammed b. Kudâme el-Cemmâ'î İbn Kudâme el-Makdîsî, *el-Muḥni fî Fıkhî'l-İmâm Aḥmed b. Hanbel*, thk. Maḥmûd el-Arnâût, Yâsîn Maḥmûd el-Ḥaḫîb (Cidde: Mektebetü's-Suûdî li't-Tevzi', 1421/2000), 6/138.

13 Nisa 4/15.

14 Müslim, “Hudûd”, 3; Süleymân b. el-Eş'aş es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk. Şu'ayb el-'Arnâût, Muḥammed Kâmil Karebullî (b.y.:Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009), “Hudûd”, 23; Ebû 'İsâ Muḥammed b. 'İsâ et-Tirmizî, *es-Sünen*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1998), “Hudûd”, 8.

15 Nisa 4/15; Müslim, “Hudûd”, 3; Ebû Dâvûd, “Hudûd”, 23; Tirmizî, “Hudûd”, 8.

16 Nisa 4/24; Buhârî, “Nikâh”, 27; Müslim, “Nikâh”, 37.

17 Ahzâb 33/52; Tirmizî, “Tefsîr”, 33.

18 Bakara 2/180; Tirmizî, “Vesâyâ, 5; Nesaî, “Vesâyâ, 5.

19 Maide 5/145; Buhârî, “Zebâih”, 29; Müslim, “Sayd”, 15, 16; Ebû Dâvud, “Et'ime”, 32; Tirmizî, “Sayd”, 9, 11.

“Ey iman edenler! Namaza kalkacağınız zaman başlarınızı mesh edip ayaklarınızı topuğa kadar mesh edin” âyeti, “Ökçelerin ateşte vay haline!” hadisi ile;²⁰

“Zina eden kadın ve erkeğe yüz sopa vurun...” ayeti, “Hz. Peygamber zina yapan erkek ve kadının recmedilmesini emretti”²¹ hadisi ile nesh edildiği iddia edilmiştir.²²

Usul kitaplarında bunlardan başka örnekler de rastlamak mümkündür. Sünnetin Kur'an ayetlerini neshetmesi konusunda öne sürülen örneklerin bir kısmı doğrudan örneği veren âlimlerce tenkit edilmiş ve bunların isabetli misaller olmadığı dile getirilmiştir. Öte yandan bu misaller bütün usul âlimleri tarafından ittifakla kabul edilmiş de değildir. Örnekler incelendiğinde hadislerin zan ifade etmesi, hüküm üzerine ziyade hüküm koyan hadislerin ayeti nesh değil tahsis edeceği, nâsîh olduğu iddia olunan hadislerin ayetlerden daha önceki bir zamana tarihlenmesi gibi gerekçelerle tenkidin söz konusu olduğu görülmektedir.²³ Makale türünün sınırlılıklarından ötürü bu örneklerle ilgili tarafların yaklaşımlarına detaylıca değinmek mümkün görünmemektedir. Özetle, sünnetin Kur'an'ı nesh edebileceği üzerine yapılan çalışmaların belli başlı örnekler etrafında temerküz ettiği, ancak bu örneklerin böyle bir neshi mümkün kılacak yeterli güce sahip olmadığı iddia edilmektedir. Sözü edilen iddialar üzerine savunmacı bir yaklaşım sergilemek yerine orijinal ve kuşatıcı örnekler getirmenin daha uygun olacağı düşünülmektedir. Bu sebeple çalışmada sünnetin Kur'an'ı nesh edip edemeyeceği, sözü edilen örnekler dışında usul kitaplarında işlendiğine rastlanmayan ve yukarıdaki eleştirilerden salim bir numune üzerinden tekrar ele alınacaktır.

Bilindiği üzere İslam tarihinin en önemli hadiselerinden biri hicrettir. Hicret sayesinde tarihte tanık olunan en ahlâkî ve erdemli toplum inşa edilebilmiş, İslam'ın mesajı daha geniş kitlelere ulaşma imkânı bulabilmiştir. Fakat ilerleyen zamanlarda hicrete olan ihtiyacın ortadan kalması, İslam tarihi için kritik bir önemi haiz olan bu olgunun sekteye uğraması ve ilim çevrelerinde hicretin hükmünün bekasıyla ilgili birtakım tartışmaların doğması kaçınılmaz olmuştur. İlgili ayetlerin sünnet tarafından neshi tartışmalarına imkân sağlaması ve daha önce usul kitaplarında bu kapsamda ele alınan örneklerden farklı olması, bu meselenin üzerinde çalışmayı hak edecek özgünlükte olduğunu göstermektedir.

Özetle bu çalışmada öncelikle ayet ve hadisler eşliğinde hicret farızasının Müslümanlar için ne anlam ifade ettiği işlenecek, ardından ilgili ayet ve hadislerin bağlam ve arka planı, çeşitli ilim dallarındaki âlimlerin farklı bakış açıları eşliğinde verilecektir. Son olarak hicrete temel teşkil eden ayetler ve fetihle birlikte hicret yükümlülüğünün kaldırıldığını ifade eden hadisler nesh olgusu çerçevesinde ele alınacak olup sünnetin Kur'an'ı neshinin

20 Maide 5/6; Buhârî, “Vudû”, 27; Müslim, “Tahâre”, 9.

21 Nûr 24/2; Buhârî, “Cenaiz”, 60.

22 Ebû'l-Me'âlî 'Abdumelik b. 'Abdullâh el-Cuveynî, *Kitâbu't-Telhîş fî 'Uşûli'l-Fıkh*, thk. 'Abdullâh Cevlem en-Nebâlî, Beşîr Ahmed el-'Amrî (Beirut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, ts.), 2/521. Zikri geçen örneklerin ayrıntılı değerlendirilmeleri için bk: (Mehmet Ali Aytekin 2019; Muhammet Ali Asar 2020; Abdullah Ünal 2018.)

23 Medet Coşkun, *Sünnet'in Kur'an'ı Neshi Meselesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995), 137-169.

imkânı tartışılacaktır. Sözü edilen hadislerin müttfekûn aleyh ve birbirini destekler nitelikte olmasından hareketle ayrıca isnad tahlillerine yer verilemeyecektir.

1. Hicret

Hicret, insanın beden, dil ve duygusal olarak başkasından ayrılması anlamına gelmektedir.²⁴ İslam kültüründe ise yabancı bir ülkeden İslam ülkesine göç etmeyi ifade etmektedir. Ancak özel bir kayıt kullanılmadığı takdirde hicret kelimesinden öncelikli olarak Müslümanların Mekke'den Medine'ye göçü kastedilmiş varsayılmıştır.²⁵ Kur'an'da kavramsal olarak hicret kelimesi geçmemekle birlikte "hecr" kökünden gelen çeşitli türevlerin kullanıldığı görülmektedir. Buralarda, birinden ya da topluluktan ayrılmak,²⁶ kötülüklerden yüz çevirmek²⁷ ve terimsel manaya uygun olarak Allah'ın rızası için bir başka yere göçmek²⁸ anlamlarında kullanılmıştır.²⁹

Hicret, Müslümanların gündemine Mekkeli müşriklerin baskı ve işkencelerini iyice artırdığı buhran günlerinde girmeye başlamıştır. Bu ortamda Yüce Allah müminleri, hicretin değer ve anlamını ifade eden ayetlerle olası bir hicrete hazırlamaya çalışmıştır.³⁰ Sonraki dönemlerde ise ilgili ayetlerle iman edenlerin hicret etmeleri açıkça istenmiştir.³¹ Arkadaşlarının uğradığı zulüm ve işkencelere mani olamayan, üstelik ölüm korkusundan dolayı bazılarının dinlerinden dönme ihtimalinden endişelenen Hz. Peygamber, özellikle himayesiz kalan müminlere Habeşistan'a hicret etmeleri tavsiyesinde bulunmuştur.³² Bu tavsiye üzerine bazı müminler Habeşistan'a göç etmişlerdir. Müslümanların Mekke müşriklerinin zulmünden kaçarak yaptıkları bu göçler İslam tarihinde birinci ve ikinci Habeşistan hicreti olarak adlandırılmıştır. Habeş topraklarına hicret etmeyi emreden ayet ve hadislerde kullanılan lafız ve üsluptan bu hicretlerin fert fert bütün Müslümanları kapsayıcı yöne sahip olmadığı anlaşılmaktadır. Zira böyle topluca bir göç durumunu gerektirecek sosyal bir ortam henüz gerekmemektedir. Üstelik göç etmenin büsbütün Hicaz bölgesinin müşrik Araplara terk edilmesi anlamına geleceği ve düşmanın isteği yönünde bir eylem olması hasebiyle de sakıncaları bulunmaktaydı. Bu sebepten ötürü ilgili ayet ve hadislerde vazedilen Habeşistan göçünün muhatapları Mekkeli müşriklerin zulmüne mukavemet etmekte zorluk yaşayan

24 Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi Gâribi'l-Kur'an*, thk. Safvân Adnan ed-Dâvudî (Şam, Beyrut: Dâru'l-Kalem, Dâru's-Şâmiyye, 1412), 833.

25 Ahmet Önkâl, "Hicret", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 462.

26 Nisa 4/34.

27 Müddesir 74/5.

28 Nisa 4/100, Haşr 59/8, Enfâl 8/74.

29 Rağıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 833-834.

30 Zümer 39/10.

31 Ankebût, 29/56.

32 Ebû 'Abdullâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr el-Muṭṭalibî İbn İshâk, *Siretü İbn İshâk* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1978), 174.

düşkün, kimsesiz ve zayıf Müslümanlarla sınırlı kalmıştır. Üstelik bu göç muhatapları bağlayıcı bir vucûbiyetten daha çok ihtiyara bağlı bir hüviyet taşımaktaydı.

Mekke'den Medine'ye hicret ise Habeşistan hicretinden farklı olarak Müslümanların bireysel hak ve hürriyetlerini sağlamanın yanı sıra bağımsız bir devlet nizamının temini için de elzem görünmekteydi. Nitekim hayatı ve inancı korumak için yabancı memleketlere göçmek ve bu nedenle karşılaşılan zorluklara katlanmak her bir Müslümanın aidiyetini göstermesi için miyar kabul edilmiştir. Gerekli şartlar olgunlaştığında inen ayetlerin mahiyeti de hicretin bir iman kriteri olarak değerlendirilmesine olanak tanımaktadır. Nisa suresi 97. ayette “Nefislerine yazık etmekteyken vefat ettirdikleri kişilere melekler ‘Ne iş üzerindeyiniz?’ dediler, Onlar ‘ Biz o yerde ezilmişlerdik. ’ diye cevapladılar. Melekler de karşılık olarak ‘Allah’ın yeryüzündeki arzı geniş değil miydi, hicret etseydiniz ya!’ dediler. İşte onların sığınağı cehennemdir ve orası ne kötü bir sığınaktır!” buyurulduğu gibi hicret, gücü ve iradesi bulunan her mümin için bir iman ölçütü olarak vazedilmiştir. Tefsirlerde ilgili ayetin, iman ettiği ve hicrete güç yetirdiği halde keyfi ve ihtiyari olarak hicret etmeyip Mekkeli müşriklerle ikamete etmeye devam eden bazı kişiler hakkında indiği yönünde bir ittifak bulunduğu görülmektedir.³³ İbn Abbas'tan (ö. 68/687-88) nakledilen şu rivayet de tefsirlerdeki bilgileri destekler mahiyettedir: “Müslümanlardan bir topluluk, müşriklerle birlikteydiler. Bu durum Allah Resulüne karşı olan Mekkelilerin sayıca kalabalık görünmesine neden oluyordu. Müslümanlarca atılan bir ok onlardan birine isabet ederek öldürdü. Bundan sonra Allah, “Melekler nefislerine yazık edenleri vefat ettirdiklerinde...” ayetini nüzul etti.”³⁴

Şif kaynaklarda da ayetin nüzul sebebi benzer şekilde açıklanmıştır. Örneğin Mekârim Şirâzî'nin bildirdiğine göre, açıkça iman ettiği halde yurt ve mal sevgisinin hicret etmekten alıkoyduğu bazı kimseler bulunmaktaydı. Müşrikler tarafından evlerinin yıkılması ve mallarının haczedilmesi tehdidi ile karşılaşılan bu kimseler Bedir Gazvesine müşriklerin safalarında katılmak zorunda kalmışlardı.³⁵ Bunlar her ne kadar pasif ve isteksiz olarak Bedir Savaşında bulunsalar da müşriklerin Müslümanlar karşısında psikolojik bir üstünlük sağlamlarına katkıda bulunmuşlardır. Dolayısıyla harp alanında olası bir şekilde ölen bu durumdaki birinin ayette ifade edildiği şekilde kendisine yazık eden kimselerden olacağı açıktır. Ancak savaş alanına kendi iradeleri ve tercihleri neticesinde değil çeşitli baskı ve tehdit yoluyla geldikleri gerçeği göz ardı edilmemelidir. Nitekim İslam dini bu gibi durumlarda kişiyi yapıp ettiği şeylerden sorumlu tutmamıştır. Konuyla ilgili olarak Kur'an-ı Kerim'de dinde

33 Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Aĥmed el-Ĥazrecî el-Ĥurtubî, *el-Câmi' li-Āĥkâmi'l-Kur'an*, thk. Aĥmed el-Berdûnî-İbrahim İtfeyyîş (Kahire: Dâru'l-Kutubî'l-Miŝriyye, 1384/1964), 5/345; Ebû'l-Fidâ İsmâil b. 'Omer b. Keşîr ed-Dimeşkî İbn Keşîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, thk. Muĥammed Ĥuseyn Ŗems ed-Dîn (Beyrut: y.y., 1419), 2/343; Ebû'l-Kâsım Maĥmûd b. 'Amr ez-Zemaĥŝerî, *el-Keŝŝâfan Ĥakâiki Ġavâmiđi'l-Tenzil* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1407), 1/555.

34 Buhârî, “Fiten”, 12.

35 Nasır Mekârim Ŗirâzî, *el-Emsâl fi Tefsîr-i Kitâbillahi'l-Münezzel* (Müessesetü'l-E'lemî li'l-Matbûât, 2013), 5/227.

zorlamanın bulunmadığı,³⁶ insanların iman etmeye icbar olunmasının doğru olmadığı,³⁷ icbar olunan kişilerin kalplerinde iman bulunduğu müddetçe dilleriyle söylediklerinin imanlarına hanel getirmedeği,³⁸ cariyelerin fuhşa zorlanması karşısında Allah'ın onlara rahmet ve mağfiret yolunu açacağı,³⁹ baskıyla işlenen günahlarda Allah'ın bağışlayıcı ve merhametli olduğu⁴⁰ gibi pek çok ayette ikrah ile rıza göstermediği şeyleri yapmak zorunda olanlar için mesuliyetin bulunmadığı vurgulanmıştır. Öyleyse ayette tenkit edilen davranış cebir ve tehditle Müslümanların karşısına dikilmek olmamalıdır. Bir işten mesuliyetin ancak irade ve ihtiyardan doğacağı ön kabulünden hareketle burada kınanan davranışın, irade ve kudret bulunduğu halde birtakım dünyevi menfaat ve çekincelerden ötürü Mekke'den Medine'ye hicreti tehir etmek ya da reddetmek olduğu görülecektir. Dolayısıyla ayette zikri geçen “kendilerine yazık edenler” ifadesinden iman ettiği halde hicret etmeyen kişilerin kastedildiği anlaşılmaktadır. Bu gibi kimselerin imanının kabul edilmediği ve varacakları yerlerin cehennem olduğu bildirilmektedir. Ayette kastedilen mananın daha iyi tespit edilebilmesi için Kuran-ı Kerim'de aynı lafızların kullanıldığı başka ayetlere bakmakta yarar vardır. Yapılan araştırmada (مأويهم جهنم) terkinin yedi farklı ayette kullanıldığı, bu ayetlerin dördünde kâfirler,⁴¹ birinde münafıklar⁴² ve ikisinde de kâfir ve münafıklar birlikte anılarak cehennem tehdidine muhatap edildikleri görülmektedir.⁴³ Mamafih Kur'an-ı Kerim'de hicret olgusu, bir iman esası gibi işlenmiş ve neticede imkânı bulunduğu halde hicret farızasını yerine getirmeyen müminlerin gerek dünyada gerekse ahirette kâfirlerle aynı muameleye tabi tutulacağı bildirilmiştir.

Hicretin ehemmiyeti hadisler kanalıyla da bildirilmiştir. Örneğin hicreti emreden Nisâ 97. âyet inince, Cüde b. Damre oğullarına: “*Beni bir bineğe bindiriniz. Ben ne acizlerdenim ne de Medine'nin yolunu bilmiyorum. Yemin olsun ki, bu geceden itibaren Mekke'de kalmam.*” demişti. Çocukları onu bir sehpaye taşıyarak Medine yoluna koyuldular. Yaşı oldukça ileri olan bu kişi, yolda vefat etmiştir.⁴⁴ Başka bir hadiste ise Allah'ın elçisi, hicret etmeyen Müslümanlardan berî olduğunu Cerir b. Abdullah'ın (ö. 51/671) rivâyetinde şöyle buyurmaktadır: “*Ben müşriklerin arasında ikamet eden Müslümanlardan uzağım.*”⁴⁵

Öte yandan fihri bir terim olarak dinden dönenler için kullanılan *irtidâd* kelimesinin bazı hadislerde hicret etmeyenler için kullanılması da oldukça dikkat çekicidir. “Seleme’ye

36 Bakara 2/256.

37 Yunus 10/99.

38 Nahl 16/106.

39 Nur 24/33.

40 Tâhâ 20/73.

41 Âl-i İmrân, 2/197; Nisâ 4/118-121; Ra'd 13/18; İsrâ 17/97.

42 Tevbe 9/95.

43 Tevbe 9/73; Tahrim 66/9.

44 Ebû Nu'aym Ahmed b. 'Abdillâh b. İshâk el-İşfahânî Ebû Nuaym el-İşfahânî, *Ma'rifetu's-Şahâbe*, thk. 'Âdil b. Yûsuf el-'Azzâzî (Riyad: Dâru'l-Vaţan, 1419/1998), 2/586.

45 Ebû Dâvûd, “Cihad”, 95; Ebû 'Abdurrahmân Ahmed b. Şu'ayb el-Horâsânî en-Nesâ'î, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, thk. Hasen 'Abdulmun'im (Beirut: Muessesetu'r-Risâle, 1421/2001), “Kâsâme”, 27.

gelince O, hicretinden irtidâd etti,⁴⁶ “Kırsala (Medine'nin dışına) yerleşerek hicretinden irtidâd edenler Resûlullah'ın diliyle lanetlenmişlerdir...⁴⁷ gibi ifadeler bu duruma örnek gösterilebilir. İsmail Lütfi Çakan'a göre de imandan ve hicretten dönmek deyimleri, hicretin, imana eşit bir kıstas olduğu intibasını vermektedir. Nitekim ona göre, fetih günlerinde hastalanan Sa'd b. Ebi Vakkas'ın (ö. 55/675) Mekke'de ölmekten endişe duyması, Hz. Peygamberin, “Ya Rabb! Ashabımın hicretini bütünlü ve onları gerisin geriye çevirme” diye dua etmesi ve sonunda da Mekke'de vefat ettiği için “Asıl zavallı olan Sa'd b. Havle'dir⁴⁸” bu yurması iman ile hicret arasında Hz. Peygamber ve sahabe tarafından kurulan bir ilişkiye işaret etmektedir. Ayrıca fetihten sonra, muhacirlerden hiç kimsenin Mekke'deki eski evlerine yerleşip kalmaması; fetih günü iman eden yirmi dokuz yaşında genç bir Mekkeli Attâb b. Esîd'in (ö. 13/634) Mekke'ye vali olarak tayin edilmesi, muhacirlerden herhangi birine bu görevin verilmemesi,⁴⁹ Çakan tarafından hicretten dönmekle imandan dönmek ile eşdeğer telakki edildiği şeklinde yorumlanmıştır.⁵⁰

Hâsılı Mekke'den Medine'ye hicret etmek İslam inancında çok müstesna bir yere sahiptir. İlgili ayet ve hadislerden de anlaşılacağı üzere Mekkeli Müslümanların Medine'ye hicret etmesi farz kılınmıştır. Ayrıca Allah'a ve Resulüne itaat bakımından hicret o dönemki en önemli semboller biri olmuştur. Öyle ki kişinin iman edip etmediği veya imanının makbul olup olmadığı hicret edip etmediğine göre değerlendirilmiştir. Bu farizaya güç yetiremediği halde yerine getirmeyenler ise İslam dairesinin dışında görülmüştür. Diğer bir deyişle hicret bir iman esası gibi kabul görmüştür.⁵¹

2. Neshe Konu Olan Hicret Ayetleri

a. Nisa Suresi 89. ayet-i kerime:

فَلَا تَتَّخِذُوا مِنْهُمْ أَوْلِيَاءَ حَتَّىٰ يُهَاجِرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَإِن تَوَلَّوْا فَحُذِّهُم وَاَقْتُلُوهُمْ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ وَلَا تَتَّخِذُوا مِنْهُمْ وُلِيًّا وَلَا نَصِيرًا

“...Allah yolunda hicret edinceye kadar onlardan dostlar edinmeyin. Eğer yüz çevirirlerse onları yakalayın, bulduğunuz yerde öldürün; hiçbirini dost ve yardımcı edinmeyin.”

46 Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, nşr. Ebû Hâcir Muhammed Saîd Besyûnî (Beyrut: y.y., 1405/1985), 3/361, 362; 4/55.

47 Nesâî, “Bey'at”, 23, “Ziyet”, 25; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/409, 430, 465.

48 Buhârî, “Cenâiz”, 37; Müslim, “Vasiyye”, 5.

49 Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyüb el-Himyerî el-Meâfirî, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sekâ, İbrahim el-Ebyârî, Abdülhafız eş-Şelbî (Mısır: Matbaâtü Mustafa el-Bâkî el-Halebî, 1955), 2/440, 500.

50 İsmail Lütfi Çakan “Hicret Kriteri”, *İslâm Medeniyeti Mecmuası (İslâm Medeniyeti)* 5/2 (1981), 5-6.

51 Ahmed b. Gânim b. Sâlim el-'Ezherî el-Mâlikî en-Nefrâvî, *el-Fevâkihu'd-Devvânî 'alâ Risâleti İbn Ebî Zeyd el-Kayravânî* (b.y.: Dâru'l-Fikr, 1415/1995); el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muḥammed b. el-Ferrâ' Ebû Muḥammed el-Beḡavî, *Me'âlimu'l-Tenzil fi Teşîri'l-Kur'ân*, thk. 'Abdurrezzâk el-Mehdî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâşi'l-'Arabî, 1420), 1/685.

b. Nisa Suresi 97. ayet-i kerime:

إِنَّ الَّذِينَ تَوَفَّيْتُمُ الْمَلَائِكَةَ ظَالِمِي أَنْفُسِهِمْ قَالُوا فِيمَ كُنْتُمْ قَالُوا كُنَّا مُسْتَضْعَفِينَ فِي الْأَرْضِ قَالُوا أَلَمْ تَكُنْ أَرْضُ اللَّهِ وَاسِعَةً فَتُهَاجِرُوا فِيهَا فَأُولَئِكَ مَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ وَسَاءَتْ مَصِيرًا

“Kendilerine yazık etmekte iken hayatlarını sona erdirdikleri kimselere melekler “Ne işte idiniz?” dediler, (onlar) ‘O yerde zayıf görülenlerdendik’ cevabını verdiler. Melekler ise ‘Allah’ın arzı geniş değil miydi, hicret etseydiniz ya!’ dediler. İşte onların barınağı cehennemdir ve orası gidilecek ne kötü bir yerdir!”

c. Enfâl Suresi 72. ayet-i kerime:

وَالَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يُهَاجِرُوا مَا لَكُمْ مِنْ وَلَايَتِهِمْ مِنْ شَيْءٍ حَتَّى يُهَاجِرُوا

“İman edip de hicret etmeyenler, hicret edinceye kadar sizin onlara hiçbir şekilde velâ-yetiniz yoktur.”

Kur’an-ı Kerim’de hicrete ilişkin başka ayetler de vardır: “İman edenler, hicret edenler, Allah yolunda cihat edenler ve onları barındıranlar ve yardım edenler, işte onlar gerçek mü’minlerdir. İşte onlar için mağfiret ve tükenmeyen rızık vardır.”⁵²; “Siz, hacıları sulamayı Mescid-i Harâm’ı tamir etmeyi, Allaha ve ahirete iman eden ve Allah yolunda cihat eden gibi mi kabul ediyorsunuz? Allah katında bunlar eşit değildir.”⁵³; “Zulme uğradıktan sonra Allah yolunda hicret edenleri dünyada güzel bir yere yerleştireceğiz. Ahiretin mükâfatı ise daha büyüktür.”⁵⁴; “Allah yolunda hicret eden sonra öldürülen veya ölenlere gelince elbette Allah onları güzel rızıkla rızıklandıracaktır.”⁵⁵

Bu ayetler geneli itibarıyla hicret edenlerin faziletleri ve ahirette kendilerine vaat edilen nimetlerden bahsetmekte olup hicretin ferdi ve ihtiyari bir olgu olduğunu düşündürmektedir. Ancak yukarıda nesih ile ilişkilendirilen ayetlerde farklı olarak, hicretin bir iman kıstası olarak işlendiği, bu yönüyle her bir Müslümanı bağlayıcı bir farizaya işaret ettiği görülmektedir. Gücü yetmesine rağmen emri yerine getirmeyenlerin kâfirlerle aynı muameleye düçar olacakları da ayrıca haber verilmektedir. Bu sebeple Kur’an-ı Kerim’de hicretle ilgili ayetleri mendûb ve vâcib hüküm bildiren ayetler olarak ikiye ayırmak mümkündür.

3. Hicretin Yürürlükten Kaldırıldığını Bildiren Hadisler

Mekke’nin fethinden sonra hicretin olmadığını bildiren farklı sahabilerden pek çok rivayet nakledilmiştir. Bu rivayetlerin ekserisi üzerinde ittifak edilen hadislerden olması nedeniyle ilave bir sıhhat tahliline lüzum görülmemiştir. Ayrıca konuyla alakalı yeterli düzeyde

52 Enfâl 8/74.

53 Tevbe 9/19.

54 Nahl 16/41.

55 Hac 22/58.

rivayet bulunduğu için Kütüb-i Sitte eserleriyle yetinilecektir. Konuyla alakalı kaynaklarda sahabe râvisi ve rivayetleri şu şekilde yer almaktadır:

1. İbn Abbas rivayeti:

İbn Abbas'tan aktarıldığına göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Artık hicret yoktur. Fakat cihad ve niyet vardır. Cihada davet edildiğinizde hemen icabet ediniz. ...”⁵⁶

2. Hz. Âişe (ö. 58/678) rivayeti:

Ata'dan şöyle nakledilmiştir: “Bir gün yanımda Ubeyd b. Umeyr varken Hz. Âişe'ye gittim.-O, Sebir'in Komşusu idi- Bize şöyle söyledi: Allah Peygamberine fethi verdikten sonra artık hicret kesilmiştir.”⁵⁷

3. Mücaşi' b. Mes'ud (ö. 36/656) rivayeti:

Mücaşi' b. Mes'ud'dan şöyle haber verilmiştir. “Mücaşi' kardeşi Mücalid ile birlikte Hz. Peygamber'e geldiler. Mücaşi', Hz. Peygambere: ‘Bu Mücalid'dir. Sana hicret için bey'at verecek’ dedi. Bunun üzerine Allah resulü ‘Fetihten sonra hicret yoktur. Ancak onunla İslam üzere bey'atlaşıyorum.’ buyurdu.”⁵⁸

4. İbn Ömer (ö. 73/693) rivayeti:

Mucâhid b. Cebr'den: “Ben, İbn Ömer'e: ‘Şam'a hicret etmek istiyorum’, dedim. İbn Ömer: ‘Mekke fethinden sonra hicret yok, lâkin cihad vardır. Git, kendini arz et. Eğer kendinde güç bulursan cihad yap, kendinde bunu bulamazsan geri dönersin’ dedi.”⁵⁹

Ayrıca İbn Ömer'den: “Fetih sonrası hicret yoktur”⁶⁰ şeklinde mevkuf bir haber nakledilmiştir.

5. Safvân b. Abdirrahman (ö. ?) rivayeti:

Safvân b. Abdirrahman el-Kureşî'den: Mekke'nin fetih günü kendisi babasını huzura getirerek: “Yâ Resûlullah! Babama hicretin faziletinden bir pay kıl”, diye istekte bulundu. Resûl-i Ekrem: ‘Şüphesiz Mekke fethinden sonra hicret yoktur’ buyurdu. Teklif sahibi oradan ayrılıp peygamberin amcası Abbas'ın yanına vardı ve ‘Yâ Abbâs! Beni tanıdın mı?’ dedi. Abbas: ‘Evet’ dedi ve Abbâs, ridasını giymeden, bir gömlekle hemen çıkıp geldi ve: ‘Yâ Resûlullah! Sen falan adamı tanırsın, bizimle onun arasındaki münasebeti de bilirsin. Bu adam babasını, sana getirdi ki, hicret etmek üzere ondan bey'at alsın’ dedi. Bunun üzerine Peygamber: ‘Mekke fethinden sonra hicret yoktur’ buyurdu. Abbas Peygamber'e: Senin (bu adamın babası ile bey'at etmen) üzerine yemin ederim, dedi. Bunun üzerine

56 Buhârî, “Cihad”, 1-27; “Cezâu's-Sayd”, 10; Müslim, “Hac”, 445; “İmâre”, 85; Ebû Dâvûd, “Cihad”, 2; Tirmizî, “Siyer”, 33; Nesâî, “Bey'at”, 18.

57 Buhârî, “Cihad”, 194; Müslim, “İmâre”, 86.

58 Buhârî, “Cihad”, 194; Müslim, “İmâre”, 83.

59 Buhârî, “Megazi”, 53.

60 Buhârî, “Megazi”, 53.

Peygamber elini uzatıp adamın babasının eline dokundurdu ve: ‘Amcamı mazur gördüm ama hicret yoktur’, buyurdu.”⁶¹

6. Savfân b. Ümeyye (ö. 41/661) rivayeti:

Savfân b. Ümeyye Hz. Peygamber ile aralarında geçen şu diyalogu nakleder: “Yâ Resûlullah! ‘Hicret edenlerden başkası cennete giremeyecek’ diyorlar. Hz. Peygamber şöyle buyurdu: ‘Fetihten sonra hicret yoktur. Ancak cihad ve niyet vardır. Cihada çağırıldığınızda icabet ediniz.’”⁶²

7. Hz. Ömer (ö. 23/644) rivayeti:

Ömer b. Hattâb’ın şöyle dediği aktarılmıştır: “Hz. Peygamber’in vefatından sonra hicret yoktur.”⁶³

Kütüb-i Sitte’de beşi merfû, ikisi mevkuf olmak üzere toplamda yedi sahabinin nakli olduğu anlaşılmaktadır. Elbette ki hadisi nakleden sahabiler bunlarla sınırlı değildir. Tirmizî’nin (ö. 279/892) bildirdiğine göre bu bâbda, Ebû Saîd el-Hudrî, Abdullah b. Amr ve Abdullah b. Hubşî’den de rivayetler bulunmaktadır.⁶⁴ İbn Ömer ve Hz. Ömer’den gelen rivayetler incelendiğinde bu rivayetlerin teknik olarak mevkuf hadis statüsünde olmasına rağmen merfû hadislerle aynı lafızlara sahip olması ve hadisin sahabe arasında bilinirliği nedeniyle Hz. Peygamber’e nispet edilmesine lüzum görülmeden nakledildiği intibahı vermektedir. Bilhassa ilk dört rivayetin hadisçiler nazarında sahih olduğu, ayrıca sıhhat tahli-line lüzum kalmadığı görülmektedir. Öyle ki “Fetihten sonra hicret yoktur” rivâyeti, Kettânî (ö. 1927) tarafından mütevâtîr rivayetler arasında zikredilmiştir.⁶⁵ Mütevâtîr tanımlaması fazla iddialı bulunmakla beraber rivayetin ifade ettiği ortak manaya bakılacak olursa hadisin ilim ehli arasında şöret bulmuş hadislerden olduğu söylenebilir. Bu mana ise fetihten sonra Müslümanların üzerinden Mekke’den Medine’ye ayrılma vucûbiyetinin ortadan kalkmasıdır. Öte yandan hadis, tarihî hakikatlerle de örtüşmektedir. Nitekim Mekke fethedildikten sonra Medine’ye hicret etmeye yönelik bir iradenin veya bir eylemin varlığından söz etmek mümkün değildir. Bu yönüyle hadisin Mekke’nin fethedildiği, fetihten sonra ise Müslümanların Medine’ye hicret etmek zorunda olmadığı hakikatine uygun düştüğü görülmektedir. Ayrıca akli bir zorunluluğu işaret etmesi bakımından da rivayet kesin bilgi ifade etmektedir. Zira hicret insanları sıkıntıda bırakan ve onları başka diyarlara gitmeye zorlayan sebeplerden ötürü gerçekleşir. Fetih ise bu mücbir nedenlerin ortadan kalkması anlamına gelmektedir. Dolayısıyla fetih gerçekleşmişse artık oradan başka diyarlara gitme lüzumu ortadan

61 İbn Mâce, Ebû ‘Abdullâh Muhammed b. Yezîd el-Şazvîni, *Sünenü İbn Mâce*, thk. Şu‘ayb el-‘Arnâût (b.y.: Dâru’-r-Risâleti’l-‘Âlemiyye, 2009), “Kefarât”, 12.

62 Nesâî, “Siyer”, 83.

63 Nesâî, “Bey’at”, 18.

64 Tirmizî, “Siyer”, 33.

65 Muhammed Abdülhay b. Abdilkebir b. Muhammed el-Hasenî el-İdrîsî el-Kettânî, *Nazmü’l-Mütenâsir min Hadisi’l-Mütevâtîr* (Dâru’l-Kütübî’s-Selefiyye, t.s.), 219.

kalkmıştır. Sonuç olarak fetihten sonra hicretin olmayacağını bildiren rivayetler her ne kadar hadis epistemolojisi açısından haber-i vahid türü kabul edilse de yukarıda zikrettiğimiz hususlardan ötürü ontolojik bir hakikate işaret etmektedir.

Buna karşın hadis kitaplarında hicretin asla bitmeyeceğine dair bazı rivayetler de bulunmaktadır. Örneğin Ebû Dâvud (ö. 275/889), “Hicret nesholdu mu?” bâb başlığında “Tevbe var oldukça hicret de var olacaktır, güneş batıdan doğmadıkça da tevbe var olmaya devam edecektir.”⁶⁶ şeklinde bir hadis nakletmektedir. Ancak tevbe ile ilişkilendirilmesi göz önünde bulundurulduğunda bu rivayetin günahlardan hicret etmek manasında anlaşılması tercihe şayan durmaktadır. Nitekim fetih sonrası hicret kavramının yeniden tanımlandığı “Muhacir, Allah'ın yasaklarından hicret edendir”⁶⁷ hadisiyle paralel bir anlama işaret ettiği görülmektedir.

Bununla birlikte hadis kaynaklarında hicretin fetihten sonra da devam edeceğine bildirilen sarih ifadeler yer almaktadır. “*Küffarla savaş devam ettiği müddetçe hicret devam edecektir.*”⁶⁸ mealindeki Muaviye b. Ebî Süfyân rivâyeti bu kabildendir. Ancak bu rivâyet, hadis münekkidi tarafından zayıf ve problemlili görüldüğü için delil niteliği taşımamaktadır.⁶⁹

4. Hicretin Neshi Meselesine Yaklaşımlar

Nesih meselesi, ulemanın üzerinde ittifak ettiği hususlardan biri değildir. Söz konusu hadisin ayeti neshetmesi olunca tartışmalar daha çetrefilli bir hale evrilmektedir. Makalenin konusu olan hicret ayetlerinin hadisle neshinin de imkânına dair İslam âlimleri arasında bir takım görüş ayrılıkları kaçınılmaz olmaktadır. Bu sebeple her iki tarafında görüşlerine yer vermek meselenin anlaşılması için yerinde olacaktır.

Bilindiği üzere Mekke'den Medine'ye hicret etmek yukarıda zikri geçen ayetlerle farz kılınmıştır. Bu farziyet İslam'ın kurucu unsurlarının tekâmül etmesinde ve kurumsal yapının oluşmasında kritik öneme haiz olan bir dönemi ifade etmektedir. Yüce Allah'ın bu emri iman etmiş bütün Müslümanları değil sadece Mekke'de yaşayan müminleri ilgilendiren bir niteliğe sahiptir.⁷⁰ Çünkü hicretin farz olduğu dönemlerde Mekke'nin dışında farklı coğrafyalardan mü'minlerin bu farzla mes'ul olmadıkları çeşitli hadislerde bildirilmektedir. Örneğin, Müslim'in (ö. 261/875) rivayetinde İbnü'l-Ekvâ (ö. 7/628) hicret etmediği gerekçeyle dininden dönmekle itham edilmesi karşısında “Resûlullah bana çölde oturmama izin

66 Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 2.

67 Buhârî, “İmân”, 3; Ebû Dâvud, “Cihâd”, 2.

68 Nesâî, “Bey'at”, 18.

69 Heysemî, Ebu'l-Hasan Nûruddîn 'Alî b. Ebî Bekr b. Suleymân, *Mecma'u'z-Zevâid ve Menba'u'l-Fevâid*, thk. Hûsameddîn el-Kudsî (Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1414/1994); Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. Ebî Bekr b. Hâlef b. Ferec b. Sâf el-Merâkişî el-Mâlikî İbnü'l-Mevvâk, *Buġyetu'l-Nuḳkâdi'n-Naqliyye fî mâ Eḥalle bihi Kitâbu'l-Beyân*, thk. Muḥammed Hîrşâfî (Riyad: Mektebetü Edvâi's-Selef, 1425/2004), 1/34.

70 Ebû'l-Ḥasan 'Alî b. Hâlef b. 'Abdumelik İbn Baṭṭâl, *Şerhu Şaḫîhi'l-Buḫârî*, thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2003), 5/239.

verdi” şeklinde yanıtlamıştır.⁷¹ Yine Ebû Saîd el-Hudrî’nin (ö. 74/693-94) rivayetinde bir bedevinin hicret etmek istemesi üzerine şöyle buyurduğu nakledilmiştir: Bir bedevi Resûlullah’a hicretten sordu. Resûlullah: ‘Hicrete kalkışma çünkü hicret çok çetin bir iştir. Senin develerin var mıdır?’ buyurdu. Bedevi ‘Evet vardır’ dedi. Resûlullah: ‘Sen onların zekâtlarını veriyor musun?’ diye sordu. Bedevi, ‘Evet veriyorum.’ dedi. Bunun üzerine Resûlullah, ‘Öyle ise sen deryaların ötesinde çalış, çünkü Allah senin işinden hiçbir şeyi eksik bırakmayacaktır’ buyurmuştur.⁷² Görüldüğü üzere farz kılınan hicret emri, asla bütün Müslümanları ilgilendiren genele şamil bir niteliğe sahip değildir. Ancak daha önce de zikri geçtiği üzere pek çok ayette Mekke’den Medine’ye hicret bir iman esası olarak işlenmiştir. Halbuki iman esası gibi Müslümanla gayrimüslimi ayıracak olan kriterlerin zaman, bölge ve şahıslar gibi kısıtlarla ilgisi bulunmayan evrensel bir vasfa sahip olması gerekir. Çelişki gibi görünen bu durumun herhangi bir kurum, disiplin ve anlayışın teşekkül dönemine özgü birtakım uygulama ve ruhsatlarla ilgili olduğu düşünülmektedir. Bu gibi sınırlı uygulamaların şartların olgunlaşmasıyla lağvedilmesi inanç sisteminin genel mantık ve gayesini gerçekleştirebilmesi için büyük önem taşımaktadır. Dolayısıyla kuşatıcı olmayan bir iman esasının ilerleyen zamanda neshi akli ilkelere de son derece uygun görünmektedir. Konuyla alakalı görüş bildiren İslam âlimlerinin genel kanaati de bu yöndedir. Örneğin ilk hadis şârihlerinden olan Hattâbî (ö. 388/998), İslam’ın başlangıcında hicretin “Kim Allah yolunda hicret ederse yeryüzünde birçok uygun yer ve imkân bulacaktır”⁷³ ayet-i kerimesinin de işaret ettiği gibi mendûp olduğunu, ancak Hz. Peygamber’in Medine’ye göç etmesiyle birlikte bu işin farz olarak hükme bağlandığını söylemektedir. Ona göre Müslümanların var olma mücadelesi verdiği bu zor zamanlarda Hz. Peygamber’e destek olmak, hem kendilerini hem de Hz. Peygamber’i hayati tehlikelere karşı korumak ve ondan dinlerini öğrenmek hicretin vucûbiyetinin dayanağıdır. Ancak Mekke fethedilip Hz. Peygamber’in otoritesi sübut bulduğunda hicretin vucûbiyeti ref’edilmiş ve hükmü nedb ve istihbâba dönmüştür. Dolayısıyla Hattâbî, hicreti farz ve mendûb olarak iki gruba ayırmış ve farz olanın hükmünün kaldırıldığını ancak mendûb olanın ise hükmünün baki kaldığını ifade etmiştir.⁷⁴ Benzer şekilde Kâdî İyâz (ö. 544/1149) da hicretin İslam’ın ilk yıllarında, kâfirlerin aşağılamalarından korunmak ve Hz. Peygamber’i desteklemek ve savunmak için farz kılındığını ancak Mekke’nin fethinden sonra Müslümanların üzerindeki baskının kalkması ve Hz. Peygamber’in artık korunmaya ve desteklenmeye ihtiyacı kalmaması nedeniyle hükmünün kaldırıldığını belirtmiştir. Ona göre hicret Peygamber’e yakın olmayı, onu gözetmeyi, onunla birlikte dua etmeyi isteyenler için mendûb bir ibadete dönüşmüştür.⁷⁵ Her iki isim de farz olan hicretin kaldırılmasına

71 Müslim, “İmâre”, 82.

72 Müslim, “İmâre”, 87.

73 Nisa 4/100.

74 Ebû Suleymân Hamd b. Muḥammed b. İbrâhîm b. el-Ḥattâb el-Bustî el-Ḥattâbî, *Me’âlimü’s-Sünen* (Halep: el-Maṭba’atü’l-İlmiyye, 1351/1932), 2/234.

75 Ebû’l-Faḍl ‘İyâd b. Mûsâ el-Yaḥşubî el-Ḳâdî ‘İyâd, *İkmâlu’l-Mu’lim bi Fevâ’idi’l-Müslim*, thk. Yahyâ İsmâ’il (Mısır: Dâru’l-Vefâ li’t-Tabâa ve’n-Neşr ve’t-Tevzi’, 1419/1998), 6/275.

yönelik görüşlerini Hz. Peygamber'den rivayet olunan "Fetihten sonra hicret yoktur. ..." hadisine dayandırmıştır.

İlgili hadisten farz olan hicretin neshedildiğine dair hüküm çıkaranlardan biri de Tîbî'dir (ö. 743/1343). İbn Hacer'in (ö. 852/1449) bildirdiğine göre Tîbî, "Fetihten sonra hicret yoktur ancak cihad ve niyet vardır" rivayeti üzerinde yaptığı metin incelemesinde şu sonuca ulaşmıştır:

Hadisteki ancak/fakat edatı istidrak (düzeltme) ifade eder. İstidrak ise hüküm bakımından öncesinin sonrasından farklı olmasını gerektirir. Buna göre mana şöyle olur: Herkesten yerine getirmesi istenen vatani terk etme anlamında Medine'ye hicret görevi artık sona ermiştir. Ancak cihad amacıyla vatandan ayrılma görevi devam etmektedir. Aynı şekilde daru'l-küfürden kaçmak, ilim tahsiline çıkmak, dinini korumak maksadıyla fitne ortamlarından uzaklaşmak gibi meşru bir niyetle vatandan ayrılmak da böyledir. Böyle maksatlarla vatandan ayrılmak meşrudur.⁷⁶

Pek çok şerhte benzer minvalde izahlar yapılmıştır. Bu izahlarda hicretin yerine cihat ve niyetin vazedilmesi,⁷⁷ fetihten sonra küfür diyarının ortadan kalkması, Hz. Peygamber'in ve Müslümanların var olma mücadelesini kazanması, İslam'ı öğrenmek ve yaşamak için Hz. Peygamber'in yanında bulunma zorunluluğunun ortadan kalkması gibi durumsal nedenlerle farz-ı ayn olarak ifade edilen Mekke'den Medine'ye hicret hükmünün kaldırıldığı ittifakla kabul edilmektedir.⁷⁸ Bazı şerhlerde bu durum Mekke'nin kıyamete kadar bir İslam beldesi olarak kalacağına dair nebevi bir mucize olarak da yorumlanmıştır.⁷⁹

Hadis şerhlerinde geçen ifadelerin benzerlerini Serahsî (ö. 483/1090), Kâsânî (ö. 587/1191), Burhâneddin el-Buhârî (ö. 616/1219), Osman ez-Zeylâî (ö. 743/1343), İbn Âbidîn (ö. 1252/1836) gibi meşhur Hanefî usulcülerin eserlerinde de bulmak mümkündür.⁸⁰ Hanefîlerin konuya nasıl temas ettiklerini anlamak için Serahsî'nin yorumlarıyla yetinmek yeterli olacaktır. Ona göre, müminler yurtlarını değiştirmeye çağrıldılar. O dönemde hicret farzdı. Mekke'nin fethi öncesinde tüm kabilelerdeki her bir ferdin Medine'ye hicreti, dinin ahkâmını öğrenmek, müminlerle bir araya gelmek ve Hz. Peygamber'e yardım etmek

76 Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. 'Alî b. Muhammed el-'Askalânî, *Fethu'l-Bârî Şerhu Şahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhibbüddîn el-Haîfî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379/1959), 6/39.

77 Ebû Hafş 'Omer b. 'Alî b. Ahmed el-Mısrî İbnü'l-Mülakkin, *et-Tavdîh li Şerhi'l-Câmi'i's-Şahîh* (Dımaşk:Şam: Dâru'n-Nevâdir, 1429/2008), 18/347.

78 İbn Battâl, *Şerhu Şahîhi'l-Buhârî*, 5/239; Ebû 'Abdullâh Muhammed b. 'Alî eş-Sikkilî el-Mâzerî, *el-Mu'lim bi Fevâ'idü Muslim*, thk. Muhammed eş-Şazeli en-Neyfer (b.y. ed-Dâru't-Tunusiyye li'n-Neşr, 1988-1991), 3/56.

79 İbn Hacer el-'Askalânî, *Fethu'l-Bârî Şerhu Şahîhi'l-Buhârî*, 4/47.

80 Ebu'l-Me'âlî Maḥmūd b. Aḥmed b. Abdulaziz b. 'Omar b. Mâze el-Ḥanefî İbn Mâze, *el-Muḥîṭu'l-Burhânî fi'l-Fikhi'n-Nu'mânî*, thk. 'Abdülkerîm Sâmi el-Cündî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2004), 1/405; 'Osmân b. 'Alî b. Meḥcen el-Bârî 'i Faḥruddîn el-Ḥanefî ez-Zeylâ'î, *Tebyînu'l-Haḳâik Şerhu Kenzi'd-Ḍaḳâik ve Ḥâşiyeti's-Şelebî* (Bulak; Kahire: el-Maṭba'atu'l-Kubrâ'l-Emîriyye, 1313), 1/134; 'Alâüddîn Ebûbekir b. Mes'ûd b. Aḥmed el-Ḥanefî el-Kâsânî, *Bedâ'i'u's-Sanâ'i' fi Tertîbi's-Şerâ'i'* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1406/1986), 1/158; Muhammed Emin b. 'Omer b. 'Abdil'aziz el-Ḥuseynî ed-Dimeşkî İbn 'Âbidîn, *Reddu'l-Muḥtâr 'alâ'd-Durri'l-Muḥtâr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1412/1992), 6/768.

maksadıyla farz kılınmıştı. Bu farziyet “İman edip de hicret etmeyenlere gelince, göç edinceye kadar onlarla aranızdaki bağ (yakınlık) sebebiyle hiçbir sorumluluğunuz yoktur.”⁸¹ ayetiyle bildirilmiştir. Ancak sözü edilen ayet, Mekke fethedildiğinde “Fetihden sonra hicret yoktur, ancak cihad ve niyet vardır” hadisiyle neshedilmiştir.⁸²

Görüldüğü üzere Hanefiler nazarında hicretin vucûbiyetini ifade eden ayetler ilgili hadislerle neshedilmiş ve bu konuda ortak bir kanaat oluşmuştur. Ancak ilginçtir ki Hanefiler, hadislerin ayetleri neshedebileceği düşüncesini benimsemiş oldukları halde bu örneği hadis ve ayet arasında nesih ilişkisi kurulan örnekler arasında zikretmemiştir. Bu durum söz konusu örneğin gözden kaçırıldığını düşündürmektedir.

Bir başka disiplin olan tasavvufî düşünce içerisinde meseleye nasıl yaklaşıldığına yer vermek de faydalı olabilir. Tasavvuf ve İslâm düşünce tarihinde büyük etkileri bulunan sûfî müellif İbnü'l-Arabî'ye (ö. 638/1240) atfedilen bir görüşte savaş diyarından İslam yurduna göç olarak tanımlanan hicret kavramının Hz. Peygamber döneminde farz olduğu ve kendisinden sonra da nefisleri için korkanlar için devam ettiği, ancak asıl olan hicretin yani, Hz. Peygamber'in bulunduğu yere dönme niyetinin kesintiye uğradığı ifade edilmiştir.⁸³ Konuyla ilgili başka bir örneği de İsmâil Hakkı Bursevî'nin (ö. 1137/1725) *Ruhu'l-Beyân* isimli tasavvuf tefsirinde bulmak mümkündür. Bursevî'ye göre yüce Allah, Nebî'nin hicretinden sonra hicret etmeyenlerin Müslümanlığını kabul etmiyordu. “Kendilerine zulmedenler...”⁸⁴ ayeti Mekke'de iken Müslüman olduğu halde hicret farzasını yerine getirmeyenler için indirilmiştir. Daha sonra bu ayet Mekke'nin fethi sonrasında Hz. Peygamberin “Fetihden sonra hicret yoktur” hadisiyle nesholmuştur.⁸⁵ Her iki örnekte de hükmün neshi hem Hz. Peygamber'in veciz ifadesiyle hem de değişen koşulların yeni gereklilikler getireceği hakikati ile ilişkilendirilmiştir.

Konuya nesih bağlamında bakılan bir diğer mecra da tefsirlerdir. Bu alanda da Mekke'ye hicretin neshedildiğine dair bir ittifaktan söz etmek mümkündür. Konuyla alakalı Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) görüşleri önem arz etmektedir. Râzî evvela “Hicret edinceye kadar onları dost edinmeyin”⁸⁶ ayetini Müslüman olan ancak hicret etmeye yanaşmayan kimselerle ilişkilendirmiş aynı zamanda hicretin bir İslam şiarı olduğundan söz etmiştir. Buna göre hicret etmeyenlerin Müslümanlığı, Müslüman olmayanların da hicreti makbul değildir. İman ettikleri halde bizim aramızda değil de müşriklerin aralarında bulunan kişi için yüce Allah'ın şu sözü geçerlidir: “Hicret edinceye kadar sizin üzerinizde onların bir sorumluluğu

81 Enfâl 8/72.

82 Muḥammed b. Aḥmed b. Ebî Sehl Şemsü'l-'Eimme es-Seraḥsî, *el-Mebsût*, thk. Ḥalil Muḥyiddin el-Meyyis (Beirut: Dâru'l-Fikr li't-Ṭabâ'ati ve'n-Neşri ve't-Tevzi', 1421/2000), 6/10.

83 el-Ḥuseyn b. Muḥammed b. Sa'îd el-Lâ'î el-Ḥuseyn b. Muḥammed el-Mağribî, *el-Bedru'l-Temâm Şerhu Buluğî'l-Merâm*, thk. 'Alî b. 'Abdullâh ez-Zeben (b.y.: Dâru Hecc, 1414/1994-1428/2007), 9/204.

84 Nisâ 4/97.

85 İsmâil Ḥaḳḳî b. Muştafâ el-İstânbûlî el-Ḥanefî el-Ḥalvetî İsmâil Ḥaḳḳî Bursevî, *Rûhu'l-Beyânî Tefsîri'l-Kur'ân* (Beirut: Dâru'l-Fikr, ts.), 2/268.

86 Nisâ 4/89.

yoktur”⁸⁷ Ancak bu hüküm hicret farz olduğu zaman geçerliydi. Mekke fethedildiğinde farz olan hicret de neshedilmiştir.⁸⁸

Bir başka müfessir Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin de (ö. 745/1344) “Fetihten sonra hicret yoktur” hadisi ile “Hicret edinceye kadar onları dostlar edinmeyin!”⁸⁹ ayeti arasında nesih ilişkisi kurduğu görülmektedir.⁹⁰

Buna karşın, hicret olgusunun devam ettiği ve farz ifade eden ayetlerin hükmünün baki olduğunu ifade eden bir grup âlimden söz etmek mümkündür. “Tevbe var oldukça hicret de var olacaktır”⁹¹ ve “Muhacir, Allah'ın yasaklarından hicret edendir”⁹² rivayetleri ekseninde temayüz eden bu yaklaşıma göre hicret yalnızca Mekke'den Medine'ye göçü ifade etmemekte, aynı zamanda nerede bir Müslüman dininden ötürü sıkıntı yaşasa hicret müessesesinin onun için bir sığınak ve dini bir vecibe olarak kalmaya devam edeceği ifade edilmektedir. Tespit edilebildiğine göre bu minvaldeki en erken tarihli görüş Hasan-ı Basrî'ye (ö. 110/728) nispet edilmektedir. Bazı kaynaklarda onun iktiza etmesi durumunda hicreti vacib bulduğu ve ilgili ayetlerin neshini kabul etmediğinden bahsedilmekle birlikte görüşlerinin temellerine yer verilmemektedir.⁹³ Meseleye bu minvalde yaklaşan Şevkânî (ö. 1250/1834), tüm rivayetleri değerlendirerek, hicretin farz olduğunu ifade eden rivayetlerin hadisçiler tarafından kabul edilmediğini tespit etmiştir. Ancak, bu rivayetlerin ortak bir anlam taşıdığını -hicretin devamına işaret ettiğini- belirterek, üzerine hüküm kurulabileceğini savunmuştur. Bu çerçevede, daru'l-küfürden daru'l-İslam'a göç etmek şeklinde bir tanım yaparak, hicretin kıyamete kadar devam edeceğini vurgulamıştır. Ayrıca, hicretin sona erdiği iddiasına dayanılarak ortaya atılan “Fetihten sonra hicret yoktur” hadisini daru'l-küfür ve daru'l-İslam kavramları bağlamında ele almış ve hadisin neshe değil hükmün devamına işaret ettiği sonucuna varmıştır.⁹⁴

Bahâuddin el-Makdisî'ye (ö. 624/1227) göre de hicret kıyamete kadar devam edecektir. Bu görüşü destekleyen bir delil olarak, Hz. Peygamber'in “Tevbe var oldukça hicret de var olacaktır”⁹⁵ hadisini öne sürmüştür. “Fetihten sonra hicret yoktur” hadisini ise, bir belde fethedildiğinde artık oradan hicret etmenin gerekli olmadığı şeklinde yorumlamıştır. Makdisî,

87 Enfâl 8/72.

88 Ebû 'Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb* (Beyrut: Dâru lhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1420), 10/170.

89 Nisa 4/89.

90 Muhammed b. Yûsuf b. 'Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muħiṭ fi'l-Tefsîr*, thk. Şıdkî Muhammed Cemîl (Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1420), 4/10. Benzer ifadeler için bk. Ebû Muhammed el-Begavî, *Me'âlimu'l-Tenzil*, 1/685; Muhammed Mütevellî eş-Şa'râvî, *Tefsîru'l-Şa'râvî* (y.y.: Metabiu'l-Ahbârî'l-Yevm, 1997), 4/2583.

91 Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 2.

92 Buhârî, “İmân”, 3; Ebû Dâvud, “Cihâd”, 2.

93 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muħiṭ fi'l-Tefsîr*, 4/10.

94 Muhammed b. 'Alî b. Muhammed el-Yemenî eş-Şevkânî, *Neylu'l-Evṭâr*, thk. 'İşâmuddîn eş-Şabâbîṭî (Mısır: Dâru'l-Ḥadîṣ, 1413/1993), 8/31-32.

95 Aḫmed b. Ḥanbel, *el-Müsned*, 2/111.

hicretin devamıyla ilgili rivayetler özelindeki tenkitleri göz ardı etmiş ve bu rivayetlerin açık anlamlarıyla yetinmiştir. Ancak, daha kesin ve sağlam olan “Fetihten sonra hicret yoktur” hadisini, tevîl ederek anlamlandırmaya çalışmıştır.⁹⁶

Her iki isme göre de hicret, hayatın getirileri doğrultusunda dinî veya dünyevî nedenlerden ötürü bir zorunluluk haline dönüşebilmektedir. Bilhassa küfrün egemen olduğu bir coğrafyada yaşamının bir getirisi olarak dinî vecibelerin ikamesi ve hatta inancın itirafında zorluklarla karşılaşılması gibi durumlarda kişinin İslam şeriatının geçerli olduğu topraklara göç etmesi vacip olarak değerlendirilmiştir. Maverdî (ö. 450/1058) ve başkalarının da bu konudaki kanaatleri aynı doğrultudadır.⁹⁷ Bu düşünceyi savunanların ortak noktası fetihten sonra Mekke’ye artık hicret vacip olmasa bile bilhassa zulüm gören kimseler için hicretin devam ettiği ve ilgili ayetlerin hükmünün baki kaldığı çıkarımıdır.

İslam âlimlerinin çoğunluğu, Şâri’in vazettiği tüm hükümlerde birtakım temel gayelerin hedeflendiği ve bu maksatların neticede insanlık için yarar sağlama, onlardan zarar kaldirma ve dünyayı kötülüklerden arındırma gibi noktalarda birleştiği konusunda ittifak etmişlerdir. Hiç şüphesiz dinin vazettiği hükümlerde gözetilmesi gereken en başat unsur dinin korunmasıdır. Hangi şart ve zeminde olduğu gözetilmeksizin bu hüküm her Müslümana farz kılınmıştır.⁹⁸ Ancak buradan hareketle oldukça müşahhas ve teşekkül dönemine özgü bir ibadet olan Mekke’ye hicretin neshi ile sair dönemlerde icbar olunan bir göç hareketinin aynı değer ve bağlamda olduğundan söz etmek pek mümkün görünmemektedir. Zira günümüzde zulme uğrayan bir Müslümanın eğer gücü yetiyorsa öncelikli yükümlülüğü hicret değil cihattır. Ancak Hz. Peygamber’in hicretinden sonra bir Müslüman müşriklere mukavemete muktedir olsa bile cihatla değil hicretle mesul tutulmuştur. Bilindiği üzere bir hüküm neshedildiğinde yerine yenisi ve daha iyisi vazedilmelidir. Bu ilahi kuralın Mekke’ye hicret emrinin neshinde de işlediği görülmektedir. Hz. Peygamber’in “Artık cihat ve niyet vardır” hadisi bu bağlamda ele alınması gereken bir husus olarak değerlendirilmelidir. Bu sebeple artık dünyanın neresinde olursa olsun bir Müslüman için gücü yettiği takdirde imanı ve ibadet hürriyeti için cihat etmesi bir zorunluluktur. Tarihe bir not olması bakımından şu örnek önemlidir: Günümüzde Gazzeli Müslümanlar Siyonist Yahudiler tarafından sistematik bir soykırıma tabi tutulmaktadırlar. Savaşla ilgisi olmayan pek çok kadın ve çocuk toplu şekilde infaz edilmektedir. Dünyanın gözü önünde cereyan eden bu vahim katliamlar karşısında Gazzelilerden ölmeleri ya da başka diyarlara göç etmeleri beklenmektedir. Ancak her türlü zorluk ve yokluğa rağmen Gazzelilerin direndikleri ve başka memleketlere göç etmeyi reddettikleri görülmektedir. Bu durumun İslam’ın cihatla ilgili vazettiği hükümlere, insanlık onuruna ve düşmanı muzaffer kılmama maksatlarına uygunluk gösterdiği kabul edilmelidir.

96 Ebû Muhammed ‘Abdurrahman b. İbrâhîm b. Aḫmed Bahâuddîn el-Maḫḫisî, *el-‘Udde Şerhu’l-‘Umde* (Kahire: y.y., 1424/2003), 652.

97 Ebû’l-Ḥasen ‘Alî b. Muḫammed el-Başrî el-Mâverdî, *el-Ḥâvî’l-Kebîr fî Fıḫhi Mezhebi’l-İmâmi’ş-Şâfi’î ve Huve Şerhu Muḫtaşari’l-Muzenî*, thk. eş-Şeyḫ ‘Alî Muḫammed Me’ûd, eş-Şeyḫ ‘Âdil Aḫmed ‘Abdulmevcûd (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1419-1999), 14/104.

98 Zekiyyüddîn Şa’bân, *İslam Hukuk İlminin Esasları (Usûlü’l-Fıḫk)* (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 413.

Nisa 97. ayette farz kılınan hicret ile sonraki devirlerde lüzum eden hicret arasında bazı yapısal farklılıklardan söz edilebilir. Bilindiği üzere İslam dininde imanın altı şartını yerine getiren kimse Müslüman kabul edilir. Bu raddeden sonra ondan birtakım farzları yerine getirmesi beklenir. Ancak ifa edilmeyen farzlardan ötürü de hiç kimse iman dairesi dışında görülmez. Mekke'den hicret etmek ise bir iman kıstası olarak değerlendirilir. Yerine getirmeyenin imanı kabul görmez. Ancak günümüzde bir hicret farz olsa bile gereğini yerine getirmediği için bir Müslümanın küfürle itham edilmesi akla ve vicdana aykırıdır.

Öte yandan Mekke'den Medine'ye hicret sadece Mekke'den ayrılmayı değil aynı zamanda ölünceye dek Mekke'ye geri dönme yasağını da kapsamaktaydı. Bu konuyla alakalı sahih hadisler ve fetihten sonra muhacirlerin Medine'de ikamet etmeleri, hükmün bu yönüne işaret etmektedir. Oysa günümüzde bir bölgeden hicret etmek lüzumu doğsa bile şartlar değiştiğinde geri dönmek hususunda dini bir engelden söz edilemez.

Yine ilgili ayet tarafından emredilen hicret, ayetin muhatabı olan bütün Müslümanlara tekellüf etmekte ve topluca bir hicret olgusunu (hicret-i cema'iyye) vazetmektedir. Oysa günümüzde hicret eylemi zorunlu olsa bile onu mecbur eden sebepler dünya Müslümanlarının tamamını kuşatıcı bir niteliğe haiz olamaz ve bu eylem tikel ve bölgesel bir hüviyetle (hicret-i ferdiyye) sınırlı kalır.

Ayrıca Mekke'den Medine'ye hicret etmek, Müslümanlar arasında bir takva ve üstünlük vesilesi olarak görülmüş, bilhassa önce hicret eden kişi Hz. Peygamber'in diliyle taltif edilmiştir.⁹⁹ Hatta bazı kaynaklarda bu üstünlüğün muhacirlerin çocukları arasında da işletildiği görülmektedir.¹⁰⁰ Fakat sonraki dönemlerde vuku bulan göç hadiselerinde hicret edenler için dinî boyutta bir efdaliyetten bahsetmek pek mümkün değildir.

Tüm bu aktarılanlardan anlaşılacağı üzere İslam tarihinde hicret olgusunu Mekke'den Medine'ye hicret ve diğerleri olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür. Buna göre Mekke'den Medine'ye hicretle ilgili şunlar söylenebilir:

1. Bir iman kıstasıdır. Farızayı yerine getirmeyenler Müslüman olarak görülmez.
2. Tüm Müslümanları kuşatıcı bir yöne sahiptir.
3. İnananlar göç önceliğine göre manevi bir efdaliyet kazanır.
4. Muhacirler göç ettiği yere ölünceye dek tekrar dönemezler.
5. İslam'ın teşekkül dönemine özgüdür ve sonraki dönemlerde tekrarı mümkün değildir.
6. Bu hicreti farz kılan ayetler nesholmuştur.
7. Hicret yerine cihat emri vazolunmuştur.

99 “Sizden Kur'an'ı en iyi bileniniz imam olsun. Eğer bunda eşitseniz o halde sünneti en iyi bilen imam olsun. Bunda da eşitseniz o halde önce hicret edeniniz imam olsun.” Müslim, “Mesâcid”, 290.

100 Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Şerhu'n-Nevevî 'alâ Muslim* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1392/1972), 5/173.

Diğer hicretle ilgili de şunlar söylenebilir:

1. Siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel koşullara bağlı olarak gerçekleşebilir.
2. Bu tür bir hicretin hükmü gerekçesine göre farz, mendûb ya da caiz olarak değerlendirilebilir.
3. Farz olması durumunda yerine getirmeyenler İslam dairesi dışında görülmez.
4. Tüm Müslümanları kuşatıcı bir veche sahip değildir. Daha çok bireysel ve bölgesel olarak gerçekleşebilir.
5. Muhacirler yurtlarına daha sonra dönebilirler.
6. Gerçekleşme ihtimali kıyamete değin devam edecektir.
7. Bu tür hicrete işaret eden ayetlerin hükmü bakidir.
8. İslam'ın ilk hicreti kabul edilen Habeşistan'a göç bu kabilden değerlendirilmelidir.

Sonuç

İslam dininin bidayetinden itibaren vahyin nüzulü ve insanlığa etkisi birtakım evreler eşliğinde olmuştur. Her evrede dönemin koşulları göz önünde tutularak bazı spesifik maksatlar için birtakım kalıcı olmayan hükümler devreye sokulmuş, hedeflenen gayelere ulaşılınca da bu geçici hükümlerin tatbikine son verilmek suretiyle esas hüküm konulmuştur. Diğer bir deyişle nesh olgusu hayatın akışı içerisinde doğal bir zorunluluk olarak ortaya çıkmıştır. Özünde tedricilik ve kolaylaştırma yatan bu uygulamanın yaşamın gerçeklerine uygunluğu başta tefsir ve hadis olmak üzere hemen her ilim dalının ilgilendiği ihtisas alanlarından biri olmasına neden olmuştur. İslam âlimleri tarafından bu konu farklı şekillerde ele alınmış ancak sünnetin Kur'an'ı neshi konusu ihtilafların yoğunlaştığı alan olmuştur. Sünnetin Kur'an'ı neshedebileceği üzerine yapılan çalışmaların belli başlı örnekler etrafında gerçekleştiği ve bu örneklerin ise böyle bir neshi mümkün kılabilecek yeterli güce sahip olmadığı iddia edilmiştir.

Bu makalede sünnetin Kur'an'ı neshi konusu usul kitaplarında bulunmayan bir örnek üzerinden tekrar ele alınmıştır. Buna göre Nisâ Suresi'nin 89. ayetinde, inananların iman ettikleri halde hicret etmeyenlerle dostluk kurmamaları gerektiği vurgulanmaktadır. Benzer şekilde, Nisa Suresi'nin 97. ayetinde ise, insanların zayıf düşüklerinde Allah'ın arzının genişliği göz önünde bulundurularak hicret etmeleri gerektiği bildirilmektedir. Ayrıca, Enfâl Suresi'nde de hicret etmeyenlerin durumları benzer şekilde bildirilmiştir.

Kur'an-ı Kerim'deki ayetlerin genelinde, hicretin önemi ve değeri vurgulanmaktadır. Ancak, hadislerde Mekke'nin fethinden sonra hicretin yürürlükten kalktığını bildiren rivayetler de bulunmaktadır. Bu rivayetler, çeşitli sahabilerin Hz. Peygamber'e atfedilen sözlerini aktarmaktadır. Özellikle İbn Abbas, Hz. Âişe, Mücaşi' b. Mes'ud, İbn Ömer, Safvân b.

Abdirrahman, Hz. Ömer gibi sahabilerin rivayetleri, fetihten sonra hicretin sona erdiğini belirtmektedir. Bu hadislerin sahihliği ve anlamı üzerine çeşitli tartışmalar olsa da genel olarak fetihten sonra hicretin gerekli olmadığı ve önemli olanın cihat ve niyet olduğu ifade edilmektedir. Ancak bazı hadislerde hicretin devam edeceğine dair ifadeler de bulunmakla birlikte bunların genellikle zayıf veya problemliler olarak kabul edildiği tespit edilmiştir.

Ulema arasında da hicretin farz olup olmadığı, Mekke'den Medine'ye hicretin neshedilip edilmediği ve günümüzde vuku bulan bir hicret ile arasında anlam ve bağlayıcılık açısından fark olup olmadığı tartışılmıştır. Genel olarak İslam âlimleri, hicretin tarihsel ve sosyal bağlamına göre değerlendirilmesi gerektiği konusunda hemfikirlerdir. Mekke'den Medine'ye hicretin, İslam'ın teşekkül dönemine özgü bir öneme sahip olduğu ve İslam'ın yayılması ve korunması için kritik bir dönemi temsil ettiği kabul edilmelidir. Ancak fetihlerin ardından, Mekke'ye hicretin farz olmaktan çıktığı ve yerine cihad gibi başka görevlerin geçtiği anlaşılmaktadır.

Ayrıca, hicretin sadece coğrafi bir göç değil, aynı zamanda bir iman kıstası olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu iman kıstasının sadece Mekke'de bulunanlar için işletildiği göz önünde bulundurulduğunda yöresel veya kısıtlı bir iman anlayışının yalnızca teşekkül dönemine özgü olacağı ve üzerindeki maslahatlar sona erdiğinde hükmünün kalkacağı aklî bir zorunluluk ifade etmektedir. Öte yandan günümüzde, farklı sebeplerle gerçekleşen hicretlerin, İslam toplumunu kuşatan genel bir kurala dönüşmediği ve daha çok bireysel veya bölgesel olarak gerçekleştiği ifade edilmektedir.

Sonuç olarak günümüzde siyasi, ekonomik veya kültürel nedenlerden ötürü bir göç hareketinden bahsetmek mümkündür. Hicret, durumun ciddiyetine göre farklı şekillerde hükümler alabilir. Ancak Kur'an'ı Kerim'de farz kılınan Mekke özelindeki hicretin günümüzde geçerliliğinin bulunmadığı bu emrin ontolojik olarak kesin bilgi ifade eden hadisler eliyle neshedildiği düşünülmektedir. Buradan hareketle İslam medeniyetinde sünnet olgusuna bir iman kriterini neshedebilecek ölçüde değer takdir edildiği anlaşılmaktadır.

Kaynakça

- Abdülkerim b. Abdullah b. Abdirrahman b. Hamd el-Hudayr. t.y. *Şerhu Kitâbi'l-ilm li Ebî Hayseme*. C. 7. b.y.: Mektebetü's-Şâmela.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. 1405/1985. *el-Müsned*. Beyrut: y.y.
- Aytekin, Mehmet Ali. 2019. "Vasiyet Ayeti Bağlamında Sünnetin Kur'an-ı Kerim'i Nesh Etmesi". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy 34, 85-113.
- Bakkal, Ali. 1997. "İmam Şafîî'de Nesh Anlayışı". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy 3: 109-132.
- Bahâuddîn el-Mağdisî, Ebû Muhammed 'Abdurrahman b. İbrâhîm b. Aḥmed. 1424/2003. *el-'Udde Şerhu'l-'Umde*. Kahire: y.y.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. 1422/2001. *el-Câmi'u's-Sahîh*. 2. bs. 8 c. b.y.: Dâru Tavki'n-Necât.
- Ceşşâs, Ebû Bekir Aḥmed b. 'Alî er-Râzî. 1414/1994. *el-Fuṣûl fi'l-'Usûl*. 4 c. Kuveyt: Vezâretü'l-'Evḳâfi'l-Kuveytiyye.
- Cuveynî, Ebû'l-Me'âli 'Abdülmelik b. 'Abdullâh. 1418/1997. *el-Burhân fi 'Uṣûli'l-Fıkh*. 2 c. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye.
- . t.y. *Kitâbu't-Telḥîş fi 'Uṣûli'l-Fıkh*. 3 c. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye.
- Coşkun, Medet. 1995. "Sünnet'in Kur'ân'ı Neshi Meselesi". Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çetin, Abdurrahman. "Nesih", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 32/579-581. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Dârimî, Ebû Muhammed 'Abdullâh b. 'Abdurrahman et-Temîmî. 1412/2000. *Sunenu'd-Dârimî*. 4 c. b.y.: Dâru'l-Muğnî.
- Ebû Dâvûd, Suleymân b. el-Eş'aş es-Sicistânî. 2009. *Sünenü Ebî Dâvûd*. 7 c. b.y.: Dâru'r-Risâleti'l-'Âlemiyye.
- Ebû Ḥayyân, Muhammed b. Yûsuf b. 'Alî b. Yûsuf b. Ḥayyân el-Endelüsî. 1420. *el-Baḥru'l-Muḥîṭ fi't-Tefsîr*. 11 c. Beyrut: y.y.
- Kurtubî, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî. t.s. *el-İḥkâm fi Uṣûli'l-Aḥkâm*. C. 8. Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde.
- Ebû Muhammed el-Beğavî, el-Ḥuseyn b. Mes'ûd b. Muhammed b. el-Ferrâ'. 1420. *Me'âlimu't-Tenzil fi Tefsîri'l-Kur'ân*. 5 c. b.y.: Dâru İhyâi't-Türâşi'l-'Arabî.
- Ebû Nuaym el-İşfahânî, Ebû Nu'aym Aḥmed b. 'Abdillâh b. İshâk el-İşfahânî. 1419/1998. *Ma'rifetu's-Şahâbe*. 7 c. Riyad: Dâru'l-Vaṭan.
- Efendioğlu, Mehmet. "Nesih". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 32/579-581. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Ḥâmid Muhammed b. Muhammed. 1413/1993. *el-Mustasfâ*. Beyrut: y.y.
- Ḥaṭṭâbî, Ebû Suleymân Ḥamd b. Muhammed b. İbrâhîm b. el-Ḥaṭṭâb el-Bustî. 1351/1932. *Me'âlimu's-Sünen*. Halep: el-Maṭba'atu'l-'İlmiyye.
- Heysemî, Ebu'l-Ḥasan Nûruddîn 'Alî b. Ebî Bekr b. Suleymân el-. 1414/1994. *Mecma'u'z-Zevâid ve Menba'u'l-Fevâid*. 10 c. Kahire: Mektebetü'l-Ḳudsî.
- Ḥuseyn b. Muhammed el-Mağribî, el-Ḥuseyn b. Muhammed b. Sa'îd el-Lâ'î. 1414/1994-1428/2007. *el-Bedru't-Temâm Şerhu Buluġi'l-Merâm*. 10 c. b.y.: Dâru Hicr.

- İbn Battâl, Ebû el-Hasan 'Alî b. Hâlef b. 'Abdumelik İbn Battâl. 1423/2003. *Şerhu Şahîhi'l-Buhârî*. 10 c. Riyad: Mektebetu'r-Ruşd.
- İbn Hacer el-'Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. 'Alî b. Muḥammed el-'Askalânî. 1379/1959. *Fethu'l-Bârî Şerhu Şahîhi'l-Buhârî*. 13 c. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife.
- İbn İshâk, Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. İshâk b. Yesâr el-Muṭṭalibî. 1978. *Siretü İbn İshâk*. 1 c. Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- İbn Keşîr, Ebû'l-Fidâ' İsmâîl b. 'Omer b. Keşîr ed-Dimeşkî. 1419. *Tefsîru'l-Ḳur'âni'l-'Azîm*. Beyrut: y.y.
- İbn Kudâme el-Makdisî, Ebû Muḥammed Muvaffaḳuddîn 'Abdullâh b. Ahmed b. Muḥammed b. Kudâme el-Cemmâ'îlî. 1421/2000. *el-Muḳni' fi Fıḳhi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. b.y.: y.y.
- İbn Mâce, Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. Yezîd el-Ḳazvînî. 2009. *Sünenü İbn Mâce*. 5 c. b.y.: Dâru'r-Risâleti'l-'Âlemiyye.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. ts. "abd". İçinde *Lisânü'l-'Arab*. C. 4. Kahire: Dâru'l-Maârif.
- İbn Mâze, Ebu'l-Me'âlî Maḥmûd b. Ahmed b. Abdulaziz b. 'Omar b. Mâze el-Hanefî. 1424/2004. *el-Muḥîtu'l-Burhânî fi'l-Fıḳhi'n-Nu'mânî*. 9 c. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye.
- İbn 'Âbidîn, Muḥammed Emîn b. 'Omer b. 'Abdil'azîz el-Hüseynî ed-Dimeşkî. 1412/1992. *Reddu'l-Muḥtâr 'alâ'd-Durri'l-Muḥtâr*. 2. bs. 6 c. Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- İbnu'l-Mevvâḳ, Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. Ebî Bekr b. Hâlef b. Ferec b. Sâf el-Merâkişî el-Mâlikî. 1425/2004. *Buḡyetu'l-Nuḳkâdî'n-Naḳale fi mâ Eḫalle bihi Kitâbu'l-Beyân*. 2 c. Riyad: y.y.
- İbnu'l-Mulaḳḳın, Ebû Hafş 'Omer b. 'Alî b. Ahmed el-Mısrî. 1429/2008. *et-Tavdîḫ li Şerhi'l-Câmi'i's-Şahîḫ*. Dimaşk: y.y.
- İsmâîl Haḳḳı Bursevî, İsmâîl Haḳḳî b. Muştafâ el-İstânbûlî el-Hanefî el-Halvetî. t.y. *Rûḫu'l-Beyân*. Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Ḳâdî 'İyâd, Ebû'l-Faḍl 'İyâd b. Mûsâ el-Yaḫşubî. 1419/1998. *İkmâlu'l-Mu'lim bi Fevâ'idü'l-Muslim*. 8 c. b.y.: y.y.
- Kâsânî, 'Alâ'uddîn Ebûbekir b. Mes'ûd b. Ahmed el-Hanefî. 1406/1986. *Bedâ'i'u's-Sanâ'i' fi Tertîbi's-Şerâ'i'*. 2. bs. 7 c. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye.
- Koçkuzu, Ali Osman. 1985. *Hadiste nasih mensuh meselesi*. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV) yayınları; 12. İstanbul : Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV).
- Ḳurtubî, Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. Ahmed el-Ḳazrecî. 1384/1964. *el-Câmi' li-Âḫkâmi'l-Ḳur'ân*. 2 c. Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısrîyye.
- Mâverî, Ebû'l-Hasen 'Alî b. Muḥammed el-Başrî. 1419-1999. *el-Hâvî'l-Kebîr fi Fıḳhi Mezhebi'l-İmâmî's-Şâfi'i ve Huve Şerhu Muḫtaşari'l-Muznî*. 19 c. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye.
- Mâzerî, Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. 'Alî eş-Şikillî. 1988-1991. *el-Mu'lim bi Kavâ'idü Muslim*. 3 c. b.y.: y.y.
- Kettânî, Muhammed Abdülhay b. Abdilkebir b. Muhammed el-Hasenî el-İdrisî. t.s. *Nazmü'l-Mütenâsir min Hadisi'l-Mütevatir*. 1 c. Dâru'l-Kütübî's-Selefiyye.
- Şar'âvî, Muhammed Mütevellî. t.s. *Tefsîru's-Şa'râvî*. 20 c. y.y.: Metabiu'l-Ahbârî'l-Yevm.
- Asar, Muhammet Ali. 2020. "Sünnetin Kur'an'ı Neshi Meselesine Hadisçilerin Yaklaşımı: Örnekler Çerçevesinde Bir İnceleme". *ÇAKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 11 (2): 48-78.
- Şirâzî, Nasır Mekârim. 2013. *el-Emsâl fi Tefsîr-i Kitâbillahi'l-Münezzel*. Müessesetü'l-E'lemî li'l-Matbûât.
- Nefrâvî, Ahmed b. Gânim b. Sâlim el-'Ezherî el-Mâlikî. 1415/1995. *el-Fevâkihü'd-Devvânî 'alâ Risâleti İbn Ebî Zeyd el-Ḳayravânî*. 2 c. b.y.: Dâru'l-Fikr.

- Nesâ'î, Ebû 'Abdurrahmân Ahmed b. Şu'ayb el-Ĥorâsânî. 1421/2001. *es-Sünenü'l-Kübrâ*. 10 c. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref. 1392/1972. *Şerhu'n-Nevevî 'alâ Muslim*. 18 c. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâşi'l-'Arabî.
- Önkâl, Ahmet. 1998. "Hicret". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 462-66. İstanbul: TDV Yayınları.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal. 1412. *el-Müfredât fî Gâribi'l-Kur'an*. thk. Safvân Adnan ed-Dâvudî. Şam, Beyrut: Dâru'l-Kalem, Dâru's-Şâmiyye.
- Râzî, Ebû 'Abdillâh Faḥrüddîn Muḥammed b. Ömer b. Hüseyin er-. 1420. *Mefâtihu'l-Ġayb*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâşi'l-'Arabî.
- . 1418/1997. *el-Maḥşûl*. b.y.: y.y.
- Seraḥsî, Muḥammed b. Ahmed b. Ebî Sehl Şemsü'l-'Eimme. 1421/2000. *el-Mebsût*. 30 c. Beyrut: Dâru'l-Fikr li't-Ṭabâ'ati ve'n-Neşri ve't-Tevzî'.
- Şâfî, Ebû 'Abdillâh Muḥammed b. İdrîs b. 'Abbâs. 1358/1940. *er-Risâle*. Mısır: y.y.
- Şevkânî, Muḥammed b. 'Alî b. Muḥammed el-Yemenî. 1413/1993. *Neylu'l-Evṭâr*. 8 c. Mısır: Dâru'l-Ĥadiş.
- Tirmizî, Ebû 'Îsâ Muḥammed b. 'Îsâ. 1998. *es-Sunen*. 6 c. Beyrut: Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî.
- Ünalân, Abdullah. 2018. "Kur'an'ı Nesh Bağlamında Sünnetin Yetkisi". *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (2): 11-30.
- Zekiyyüddîn Şa'bân. 2005. *İslam Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-Fıhk)*. Ankara: TDV Yayınları.
- Zeyla'î, 'Oşmân b. 'Alî b. Meḥcen el-Bârî'î Faḥruddîn el-Ĥaneḫî. 1313. *Tebyînu'l-ḥaḫâik şerhu Kenzi'd-daḫâik ve Ḥâşiyeti's-Şelebî*. Bulak; Kahire: el-Maṭba'atu'l-Kubrâ'l-Emîrîyye.